

ТЕМА 9. СТРУКТУРНА ПЕРЕБУДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

1. Структура економіки як об'єкт дослідження.
2. Трансформація галузевої структури.
3. Державне регулювання структурних зрушень в економіці.

1. Структура економіки як об'єкт дослідження. Національна економіка як відкритий системний об'єкт дослідження має певну структуру, тобто представляє собою складну сукупність елементів або підсистем, якій притаманні ознаки цілісності та взаємозв'язків між ними.

Співвідношення, які відбивають взаємозв'язки та взаємозалежності між окремими частинами економіки в процесі її розвитку, характеризуються поняттям **структури економіки**.

У залежності від напряму аналізу економічних явищ та процесів розрізняють наступні *макроструктурні типи економіки*: відтворювальна, територіальна(регіональна), соціально-економічна, технологічна, зовнішньоекономічна, галузева.

Серед *чинників*, які впливають на економічну структуру можна виділити: умови виробництва, впровадження досягнень НТП, попит та зміна структури суспільних благ, зміна ринків та видів діяльності.

Відтворювальна структура характеризує співвідношення:

- між виробництвом засобів виробництва і виробництвом предметівспоживання;
- між заміщенням використаних засобів виробництва та новоствореною вартістю;
- між споживанням та нагромадженням;
- між виробничими галузями та інфраструктурою.

Оптимальне формування пропорцій відтворення – важлива проблема економічного розвитку, яка безпосередньо пов'язана з його циклічністю. Тривалий час у СРСР дотримувалися думки, що умовою розширеного відтворення є переважне зростання I підрозділу. Реалізація цього принципу призвела до того, що питома вага виробництва засобів виробництва в економіці України досягла у 1986 р. максимального рівня, але адекватного зростання суспільного продукту так і не сталося, навпаки, спостерігалось перенагромадження засобів виробництва.

Насправді структурні зрушення у співвідношеннях між I і II підрозділами економіки, а також між складовими цих підрозділів, відбуваються під впливом певних історичних умов розвитку країни та багатьох інших факторів. Досвід економічного розвитку індустріальних країн Західної Європи, США і Південно-Східної Азії свідчить про те, що оптимальних темпів економічного розвитку можна досягти за різноманітних співвідношень окремих елементів суспільного продукту. Це обумовлюється взаємодією факторів, пов'язаних із досягненнями науково-технічного прогресу, якісним зростанням суспільних потреб, продуктивністю праці, обмеженням природних ресурсів, екологічними проблемами, міжнародним поділом праці, спеціалізацією виробництва та

іншими факторами.

До основних **вартісних пропорцій**, що характеризують розвиток економіки на всіх стадіях процесу відтворення, належать співвідношення: між заміщенням використаних засобів виробництва (фондом заміщення) та новоствореною вартістю (чистою продукцією), між нагромадженням (фондом нагромадження) та споживанням (фондом споживання).

Перша пропорція (між заміщенням використаних засобів виробництва та новоствореною вартістю) характеризує співвідношення вартості зношених засобів праці (амортизація) і вартості спожитих у виробництві предметів праці (проміжний продукт), Що в сукупності становить фонд заміщення, та величини новоствореної вартості (чистої продукції) за рік.

Друга пропорція (між нагромадженням та споживанням) виражає співвідношення частин чистої продукції, які спрямовуються на виробниче нагромадження та створення резервних фондів (в сумі вони становлять фонд нагромадження) і вартості матеріальних благ, що використовуються на особисте споживання робітниками та виробниче споживання підприємствами(в сумі вони становлять фонд споживання).

До відтворювальних пропорцій, що обумовлюють темпи структурних зрушень в економіці, відносять також пропорцію між галузями, які виробляють продукцію в матеріальній формі, та галузями, які забезпечують їх функціонування (інфраструктурою). Інфраструктура поділяється на дві групи: виробничу та невиробничу. До першої групи входять галузі, які безпосередньо обслуговують матеріальне виробництво: зв'язок, залізничний та автомобільний транспорт, шляхове господарство, енерго-, водо- та газопостачання, природоохоронні споруди тощо. До другої групи входять галузі, які опосередковано пов'язані з виробництвом: загальна й професійна освіта, охорона здоров'я та ін.

Розвиток економіки, її ефективність безпосередньо залежать від стану та рівня розвитку інфраструктури. З іншого боку, розвиток інфраструктури потребує великих капітальних вкладень і, як правило, не дає швидкої віддачі. Однак скорочення інвестицій в інфраструктуру, що призводить до занепаду цієї сфери, негативно позначається на ефективності виробництва, темпах науково-технічного прогресу, якості продукції. Тому в більшості промислово розвинутих країн світу динамічний розвиток інфраструктури є одним з головних напрямків державної інвестиційної політики.

Галузева структура виражає пропорції між підгалузями, галузями та групами галузей(міжгалузевими комплексами) у виробництві ВВП. Її характер визначається сучасним станом суспільного поділу праці, процесами диференціації та інтеграції (кооперування й комбінування) в матеріально-технологічних підвалинах суспільного виробництва.

Основу галузевої структури сьогодні становлять макропропорції між секторами економіки, між групами галузей, що мають однакові економічні характеристики.

Згідно із системою національних рахунків, рекомендованою ООН у

1993 р., економіка поділяється на п'ять секторів: нефінансові корпорації, фінансові корпорації, сектор загального державного управління; домашні господарства; некомерційні організації, що обслуговують домашні господарства. У складі нефінансового сектору виділяють три групи галузей: перша – галузі, пов'язані з видобуванням ресурсів; друга – галузі, зайняті переробкою цих ресурсів та виготовленням готової продукції; третя – сфера послуг у широкому розумінні, включаючи інформаційне обслуговування виробництва.

Науково-технічна революція породжує зміну співвідношень між названими групами галузей. Вона зумовлює скорочення питомої ваги першої групи та хоч і повільне, але також зменшення частки другої групи. Водночас швидко зростає питома вага третьої групи, виникають різноманітні види послуг (інформаційних, науково-технічних, комунікаційних, фінансових тощо). Важливі зміни відбуваються на рівні виробництв, які витрачають багато коштів на наукові дослідження (так звані наукомісткі виробництва).

Слід зазначити, що на галузеві пропорції суттєво впливають міжнародний поділ праці, витрати на робочу силу, екологічні фактори. Трудомісткі виробництва все частіше переміщуються з індустріально розвинутих країн у менш розвинуті.

Велике значення з погляду аналізу сучасних структурних зрушень галузевої структури відіграють співвідношення міжгалузевих комплексів, таких, як машинобудівний, паливно-енергетичний, транспортний, базових виробництв сировинної орієнтації та ін.

Соціально-економічна структура характеризує співвідношення:

– між соціально-економічними секторами (приватнопідприємницьким, колективним, державним) національної економіки тобто враховує організаційно-правові форми підприємництва з урахуванням рівня концентрації й централізації виробництва та на основі форм власності;

– групами населення за рівнем доходів. Зрушення в соціальній структурі економіки України характеризується процесами концентрації та централізації капіталу. Більшу частину обсягу валового внутрішнього продукту виробляють великі підприємства. Водночас відбувається інтенсивний розвиток малого бізнесу. Приватизаційні процесу збільшили частку приватнопідприємницького сектору.

Ринковій економіці притаманна диференціація доходів різних верств населення. Задача держави – запобігти різкій диференціації доходів.

Зовнішньоекономічна структура відображає пропорції між експортом і імпортом товарів, послуг, капіталів.

Для індустріально розвинутих країн характерна висока питома вага експорту промислової продукції, особливо кінцевої, з високим технологічним рівнем, наукомісткою. В експорті більшості країн, що розвиваються переважають сировина та матеріали.

Територіальна(регіональна) структура відображає співвідношення районів, економічних регіонів та інших територіальних утворень у виробництві ВВП, яке відображає територіальне розміщення

продуктивних сил. Для економіки України характерний високий ступінь концентрації промислового виробництва в центральних та східних регіонах країни.

Технологічна структура характеризує співвідношення між технологічними укладами.

2. Трансформація галузевої структури. Усі названі види структурних характеристик взаємопов'язані між собою, але провідна роль у цій єдності належить саме галузевій структурі, яка закладає підойми для всіх інших та безпосередньо визначає основні критеріальні ознаки розвинутої національної економіки, а саме:

- пропорційність – ступінь наближеності структури суспільного продукту (сукупної пропозиції) до структури суспільних кінцевих та виробничих потреб (сукупного попиту);

- прогресивність, що характеризується питомою вагою у ВВП продукції новітніх галузей та виробництв, що сприяють прискоренню НТП;

- соціальну спрямованість, що визначається питомою вагою у ВВП предметів споживання та послуг, що надаються населенню;

- ефективність – віддача від одиниці витрат при виробництві ВВП;

- екологічність, що обчислюється часткою ВВП, виробленого без порушень екологічних норм і вимог;

- економічна незалежність та безпека, для якої є характерною інноваційна самодостатність та відносна незалежність провідних відтворювальних контурів від зовнішнього попиту й імпортованих ресурсно-товарних потоків насамперед за рахунок диференціації зовнішніх сегментів збуту та ресурсних джерел.

Наведені внутрішні показники «якості» у поєднанні з характеристиками використання природно-ресурсного потенціалу країни набувають підсумкового зовнішнього вираження у конкурентоспроможності національної економіки – здатності вітчизняної продукції перемагати у боротьбі за споживача на внутрішньому та зовнішньому ринках внаслідок оптимізації співвідношення «якість-сервіс-ціна» порівняно із зарубіжними аналогами або її природно-ресурсної чи інноваційної унікальності. І, як наслідок, визначають місце національної економіки на світових ринках.

Разом із статусом незалежної держави Україна отримала й відповідну самостійність у формуванні різноманітних аспектів зовнішньоекономічної політики. Зокрема, економічна відкритість поставила її перед необхідністю швидкої й ефективної самоідентифікації в складній системі розгалужених світо господарських зв'язків з метою максимізації виграшу від виробничої інтеграції, міграції факторів виробництва та торговельних експортно-імпортних операцій.

Знаходження власної ніші в світовому господарстві є не тільки невід'ємною складовою стратегії економічного розвитку, а й одночасно наслідком функціонування певної структурно-галузевої моделі економіки. Основне ж питання полягає у тому, як буде обиратися конкретна модель та

наскільки буде врахований при визначенні її секторно-галузевих параметрів та

«локомотивів» зростання баланс внутрішніх та зовнішніх інтересів.

Домінанта національних інтересів безсумнівна – це орієнтація структурних трансформацій на розбудову ефективної та конкурентоспроможної економіки постіндустріального типу повинна стати стрижнем стратегії й тактики економічного зростання.

Трансформація галузевої структури в Україні в 90-х роках відбувалася поза прогресивною тенденцією. Скорочення капіталовкладень у АПК, житлове будівництво та легку промисловість, систематичне недоінвестування галузей і виробництв, що визначають НТП (перш за все машинобудування), орієнтація промисловості на виробництво проміжних продуктів базових і видобувних галузей з низьким ступенем переробки сировини – усе це привело до подальшого поглиблення диспропорцій у структурі суспільного виробництва, до технологічної деградації матеріально-технічної бази національної економіки.

Ці обставини суттєво відрізняють перехідну економіку України від економіки ринкового типу, в якій під час класичної циклічної депресії чи структурної кризи відбувається «творче» руйнування наявної технологічної структури та будується фундамент для подальшого економічного зростання.

3. Державне регулювання структурних зрушень в економіці здійснюється через *структурну політику* – це обґрунтування цілей та характеру структурних перетворень, визначення комплексу заходів щодо підтримки розвитку тих елементів економічної системи, які забезпечують економічне зростання та вирішення актуальних проблем.

Головною метою структурної політики є формування і підтримка сучасної, ефективної, екологічно безпечної, раціональної структури економіки. Серед більш конкретних напрямів (цілей) можна виділити наступні:

- установа оптимальних макроекономічних пропорцій;
- розвиток конкуренції та обмеження монополізму;
- ліквідація диспропорцій між галузевими комплексами;
- ліквідація диспропорцій технічного рівня виробництв різних галузей;
- охорона навколишнього природного середовища.

На практиці існує два типи структурної політики: пасивна й активна. У кінцевому рахунку, вони різняться між собою ступенем втручання держави в структурні зрушення.

Пасивна структурна політика полягає в тому, що держава створює правову базу для вільного переливання капіталу та праці з одних галузей в інші, але безпосередньо не втручається в інвестиційні процеси в окремих галузях. Структура змінюється внаслідок змін у нормах прибутку. Якщо в певній галузі попит перевищує пропозицію, то в цій галузі норма прибутку зростає проти інших галузей. Капітал з інших галузей вилучається власниками і вкладається в галузі з підвищеною нормою прибутку.

Виробництво товарів цієї галузі збільшується і пропозиція їх поступово починає перевищувати попит. При цьому норма прибутку в цій галузі спочатку знижується до середньої величини, а потім стає менше за середню. Власники капіталів починають вилучати їх з цієї галузі і вкладати в іншу, де забезпечується норма прибутку не менша за середню. Отже, закон попиту і пропозиції поряд з іншими об'єктивними законами ринкової економіки забезпечує найвідповіднішу вимогам ринку структуру економіки, створює конкурентне середовище, підвищує ефективність суспільного виробництва. У такий спосіб формувалась структура економіки США і Великобританії. Але цей шлях надто тривалий і пов'язаний зі значними соціальними втратами.

Активна структурна політика полягає в тому, що держава широко застосовує державні важелі для прискорення прогресивних структурних зрушень. Її основні риси:

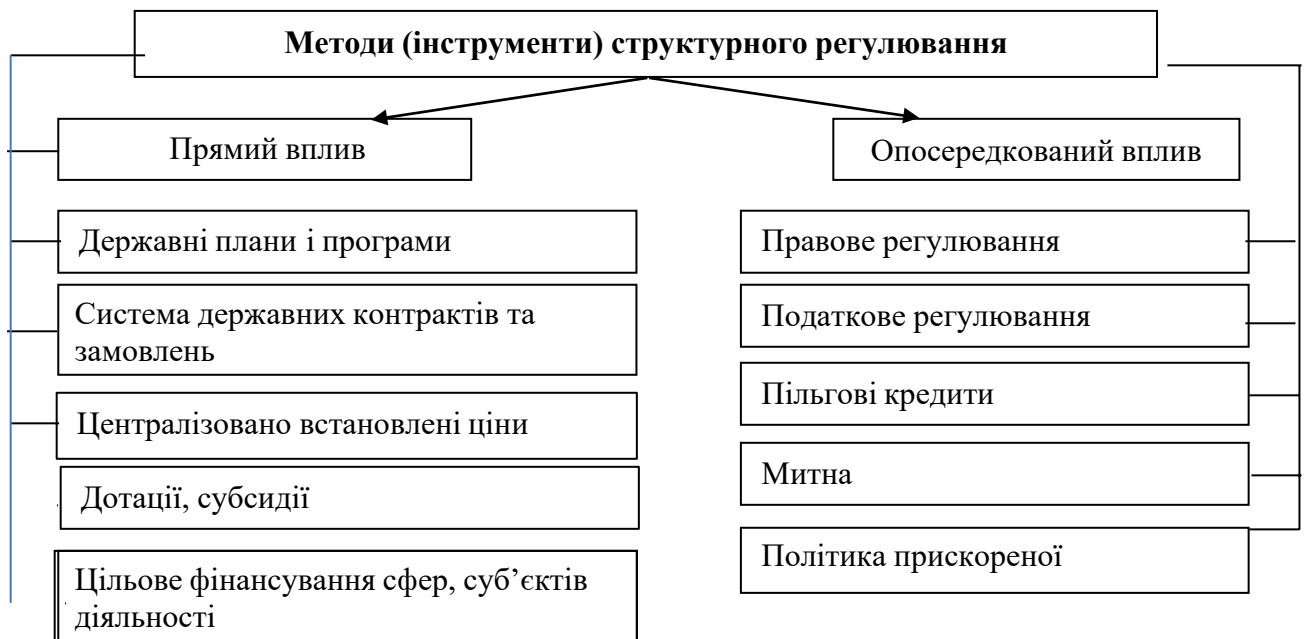
- активна роль держави у формуванні прогресивної структури економіки;
- прискорений процес структурних змін (зрушень) в економіці;
- використання прогнозних оцінок окремих елементів структури економіки, з'ясування перспективних і неперспективних галузей, виробництв, депресивних регіонів тощо;
- визначення пріоритетних галузей і виробництв;
- розробка державних програм і планів структурної перебудови(структурних зрушень) економіки;
- селективна державна підтримка окремих галузей, регіонів, виробництв, організаційно-правових форм бізнесу тощо.

Здійснення активної структурної політики забезпечується за допомогою

засобів прямого й опосередкованого регулювання (див рис.9.1).

До методів (засобів) *прямого регулювання* належать: надання фінансової

допомоги у вигляді інвестиційних субсидій, дотацій, надбавок, позик на розвиток окремих галузей, виробництв, регіонів; використання системи державних замовлень, контрактів та закупівель; індикативне планування; державні плани і програми; централізовано встановлені ціни; цінове дотування окремих видів продукції, окремих видів галузей і виробництв; дотування; цільове фінансування сфер і суб'єктів діяльності тощо.

Рисунок 9.1 – Методи структурного регулювання

До методів (засобів) *непрямого (опосередкованого) регулювання* належать: надання податкових і кредитних пільг з диференціацією за певними (пріоритетними) галузями й виробництвами; здійснення політики прискореної амортизації; митна політика (встановлення різних імпорتنих та експортних тарифів); правове регулювання; створення спеціальних економічних зон тощо.

Вироблення і реалізація активної структурної політики полягає у:

- визначенні найбільш ефективних напрямків структурних змін в економіці (тобто переліку основних напрямків державної структурної політики);
- визначенні (вборі) пріоритетних напрямків розвитку окремих галузей, видів виробництва, регіонів;
- розробці і реалізації комплексу регуляторних заходів у межах окресленої структурної політики.

Основними напрямками удосконалення відтворювальної структури є:

- модернізація виробництва, його технічне та технологічне оновлення;
- зниження ресурсомісткості (фондо-, матеріало-, енерго-, працемісткості) виробництва; зміна співвідношення між виробництвом засобів виробництва та предметів споживання на користь останнього;
- створення умов для інвестування (розширеного відтворення);
- посилення технологічної цілісності підприємств та галузей, забезпечення замкненого закінченого циклу виробництва.

Основними напрямками удосконалення галузевої структури є:

- усунення диспропорцій між реальним та фінансовим секторами економіки та всередині цих секторів;
- переважний розвиток галузей, що працюють на задоволення потреблюдей;
- широкий розвиток сфери послуг;
- створення та розвиток наукомістких та високотехнологічних галузей та виробництв;
- розвиток переробних галузей економіки на інноваційній технічній та технологічній базі;
- розвиток експортних та імпортозамінних виробництв;
- розвиток пріоритетних галузей національної економіки.

Основними напрямками оптимізації територіальної структури є:

- забезпечення комплексного і збалансованого розвитку усіх районів та регіонів країни на основі раціонального використання конкретних умов і наявних ресурсів;
- усунення диспропорцій у розвитку окремих територій та забезпечення вирівнювання рівнів їх соціально-економічного розвитку;
- гармонізація загальнодержавних і регіональних інтересів.

Основними напрямками оптимізації зовнішньоекономічної структури є:

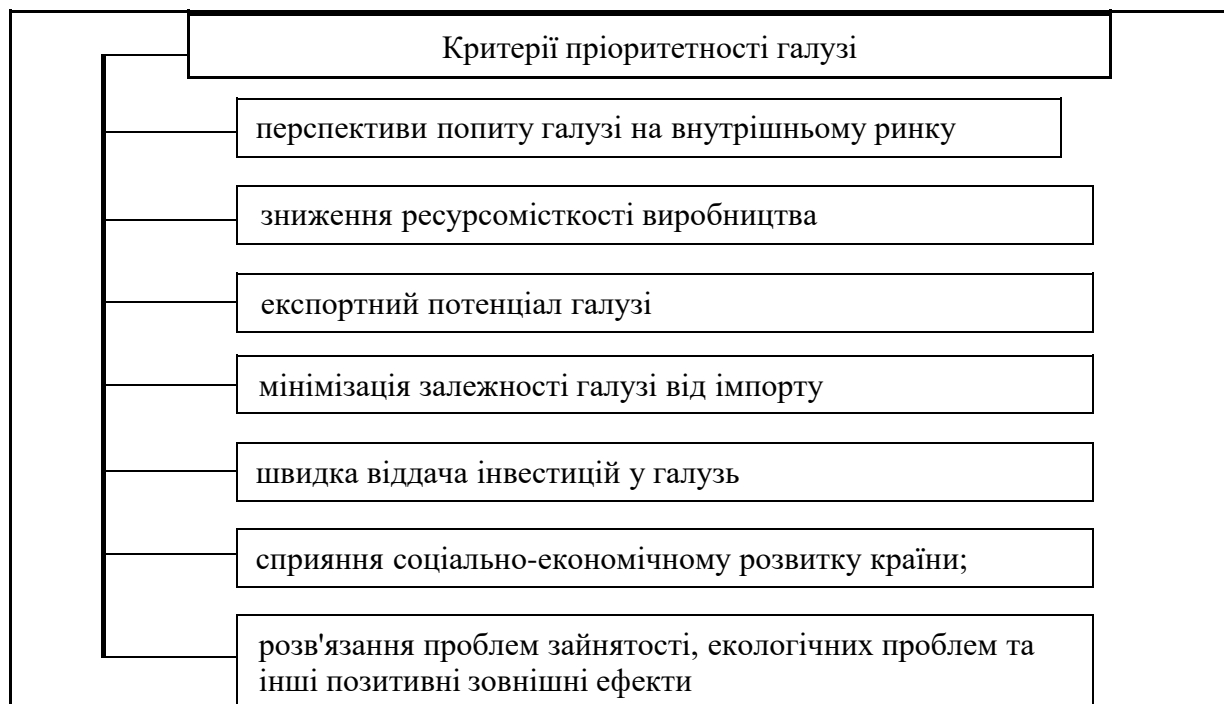
- збільшення експортного потенціалу країни;
- зменшення в експорті частки сировини, матеріалів, проміжної продукції і збільшення частки продукції переробних галузей з високими рівнями кінцевої готовності і складності;
- збільшення в імпорті частки прогресивного обладнання та машин і зменшення продукції сільськогосподарського виробництва, продуктів харчування, продукції, що може вироблятися на вітчизняних підприємствах;
- диверсифікація джерел імпорту енергоресурсів (нафти, газу, ядерного пального) з метою гарантування енергетичної безпеки країни.

Основними напрямками оптимізації соціальної структури є:

- подальші прогресивні зміни у системі власності й організаційно-правових формах ведення бізнесу (роздержавлення, приватизація, корпоратизація, вдосконалення функціонування державного сектора, розвиток малого і середнього підприємництва, створення фінансово-промислових груп та інших інтегрованих форм корпоративного бізнесу тощо) і формування ефективних власника й організаційно-економічних форм ведення бізнесу;
- усунення великої диференціації доходів населення, створення мотиваційного механізму високопродуктивної праці, соціальний захист вразливих верств населення.

У формуванні активної структурної політики величезну роль відіграє вибір пріоритетних напрямків розвитку окремих галузей.

Рисунок 9.2 – Критерії визначення пріоритетності галузі

Пріоритетними галузями, видами діяльності та територіальними господарськими комплексами в Україні сьогодні можна вважати:

1 група – наукомісткі та технологічні галузі (ракетно-космічна техніка, літако- та моторобудування, електрозварювання, порошкова металургія, біотехнологія машинобудування);

2 група – галузі та підгалузі агропромислового комплексу;

3 група – транзитні перевезення вантажів, транспортування нафти, газу, електроенергії;

4 група – туристичний та оздоровчо-лікувальний комплекси Карпат, Приазов'я та інших регіонів;

5 група – види діяльності, пов'язані з забезпеченням здоров'я людини, охорони навколишнього середовища.

Основні цілі структурної перебудови економіки України:

1) Формування енергозберігаючої, інноваційної моделі розвитку економіки

2) Підвищення конкуренто-спроможності виробництва та збільшення експортного потенціалу

3) Створення ефективних регіональних структур економіки

4) Створення розвиненого цілісного, місткого національного ринку

5) Посилення соціальної орієнтації економіки

6) Реструктуризація підприємств та технологічне оновлення підприємництва

До комплексу загальних заходів у межах нинішньої (активної) державної структурної політики, спрямованої на оптимізацію структури національної економіки в сучасних умовах, можна віднести:

- удосконалення нормативно-правового забезпечення ініційованих (наприклад, інноваційних, галузевих, організаційно-економічних, технологічних, зовнішньоекономічних тощо) структурних змін (зрушень) в економіці під впливом оголошеної структурної політики держави;

- створення сприятливих умов для реалізації конкурентних переваг національної економіки і формування та нарощування реального національного капіталу;

- виділення пріоритетних галузей і виробництв, створення умов для припливу до них інвестицій, їх державна підтримка;

- макроекономічна стабілізація, стимулювання прогресивних структурних зрушень в національній економіці;

- проведення ефективної державної інвестиційної та інноваційної політики, створення інноваційних економічних систем господарювання в усіх сферах і на усіх рівнях НЕС;

- розробка макроекономічних прогнозів щодо формування (оптимізації) структури економіки;

- розробка загальнонаціональних та галузевих програм структурних перетворень економіки;

- раціональне залучення іноземних інвестицій, здатних забезпечити оптимізацію структури національної економіки;

- інформатизація суспільства, широке впровадження сучасних інформаційних технологій тощо.

Слід зауважити, що вищенаведені регуляторні заходи в межах державної структурної політики мають загальний характер. Вони можуть бути конкретизовані до рівня застосування певних інструментів відповідно до економічної ситуації, завдань і цілей структурної політики.